

ANUSHTEGIN XORAZMSHOHLAR DAVRI TARIXI MANBASHUNOSLIGI

*Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universiteti Ijtimoiy
Iqdisodiy fanlar fakulteti **Komiljonov Mashrab***

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada O‘rta Osiyo davlatchiligi tarixida o‘chmas iz qoldirgan sulolalardan biri - Xorazmshohlar davri tarixiga oid manbalar haqida ma’lumot keltirilgan bo‘lib, ushbu sulola XI asr oxiri va XIII asr boshlarida Xorazmni boshqarib, hududni iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan rivojlantirishda muhim rol o‘ynagan. Kalit so‘z. Xorazmshohlar, “eng porloq sulola”, manba, davlatchilik, jild, asar.

АННОТАЦИЯ В данной статье представлена информация об исторических источниках, связанных с эпохой Хорезмшахов — одной из династий, оставивших неизгладимый след в истории государственности Средней Азии. Эта династия управляла Хорезмом с конца XI века до начала XIII века, сыграв важную роль в экономическом, политическом и культурном развитии региона. Ключевое слово. Хорезмшахи, «самая блестящая династия», источник, государственность, том, произведение.

ABSTRACT This article provides information about the historical sources related to the Khwarazmian dynasty, one of the dynasties that left an indelible mark on the history of statehood in Central Asia. This dynasty ruled Khwarazm from the late 11th century to the early 13th century, playing a significant role in the economic, political, and cultural development of the region.

Keywords: Khorezmshahs, "the most brilliant dynasty", source, statehood, volume, work.

KIRISH

Davlatchiligimiz tarixida Temuriylardan oldingi davrda hukmronlik qilgan, tarixda o'zining qudrati bilan o'chmas iz qoldirgan sulola bu – Xorazmshohlar sulolasidir. Xorazmshohlar sulolasi XI asr oxiri va XII asr boshlarida Saljuqiylar hukmronligidan qutilib, mustaqil va qudratli davlat sifatida 140 yil davomida gullab yashnagan. Shu davrlarda hukmronlik qilgan Anushtegin avlodi bo'lgan Xorazmshohlarni V.V. Bartold "eng porloq sulola" deb atagan edi. XII-XIII asrdagi musulmon olamidagi eng qudratli bo'lgan. Xorazmshohlar tarixiga doir juda ko'p manbalar mavjud. Ular orasida biz foydalana oladigan va bizga noma'lum, bugungi kunga yetib kelmagan asarlar ham bor.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. XII asrning ikkinchi yarmidan boshlab, 1230-1231 yilgacha bo'lgan davrni yoritishda Ibn al-Asirning asari birlamchi manba sifatida xizmat qiladi va uning ma'lumotlari hamda axboroti originalligi bilan ajralib turadi. Ibn al-Asir al-Jazariyning "al-Komil fi-t-tarix" asari qo'lyozma va toshbosma shaklida, turli tillardagi tarjimasi bilan ilmda ma'lumdir. Asarning qo'lyozmalari turli kutubxona va xazinalarda saqlanadi. Asarning to'la ilmiy-tanqidiy matni 1851-1876-yilda S.Tornberg tomonidan 14 jildda chop etilgan. Asarning arabcha matni ham qayta-qayta nashrdan chiqqan. Asarning eski o'zbek tilidagi to'liq tarjimasi 1901-1907 yillari Xiva xoni Muhammadrahimxon Soniy Feruzning farmoniga binoan, bir guruh tarjimonlar tomonidan tarjima etilgan. Xorazm davlatchiligi tarixining eng murakab va fojiviy davrini yoritishda Shihobiddin Muhammad an-Nasaviyning "Siyrat as-sulton Jalol ad-Din Mankburni" (Sulton Jaloliddin Mangubertiy (yoki Mankuburni) hayotining tafsiloti) asari muhim o'rin egallaydi¹. Aytish joizki, Ibn al-Asir, Nasaviy - Chingizxon, uning harbiy

¹ Ибн ал-Асир. Ал-Комил фит-тарих. Полный свод истории. Введение . 16-с.

boshliqlarining yurishlari tarixini to‘la bayon etmaganlar. V.V.Bartold xulosasiga qaraganda “ular shunday bir sharoitda qolib ketganlarki, shu xavotirli zamonning faqat bir qismidan xabardor bo‘lib qolganlar, xolos”. Ibn al-Asir shu vaqtda Baynannahrayn (Mesopotamiya)da bo‘lgan va Turkistonda bo‘lgan voqealar haqida to‘liq ma‘lumot ololmagan. Faqat ba‘zi voqealar, aynan Buxoro va Samarqandning bosib olinishi voqeasi guvohlar tilidan bayon qilingan. Xorazmshohlar tarixini chuqurroq o‘rganishda barcha tadqiqotchilar birinchi navbatda Shihobiddin Muhammad an-Nasaviyning “Siyrat as-sulton Jalol ad-Din Mankburni” (Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti) asariga yuzlanadilar. Chunki bu asardagi barcha voqealarni muallif xaqqoniy tarzda yoritib bergan. Nasaviyning “Siyrat as-Sulton Jalol ad-Din Mankburni” asari arab tilida yozilgan bo‘lib 108 bobdan iborat. Asarning ikkita to‘liq bo‘lmagan qo‘lyozmasi bugungi kungacha yetib kelgan². Ulardan biri 1260-yilda yozilgan qo‘lyozmasi Parij Milliy kutubxonasida, ikkinchisi esa Britaniya muzeyida saqlanadi. Asarning yozilish tarixi haqida muallif shunday deydi: “Men o‘tmishda yashab o‘tgan xalqlar tarixiga doir asarlarni o‘qiganimda ulardan ko‘plab ma‘lumotlar oldim. Ularda insoniyat otasi bo‘lgan Odam Atodan va uning avlodlarini turli tomonlarga tarqalib ketishidan boshlab, to bizning shu kunlarga bo‘lgan voqealarimiz qamrab olingan edi. Shunda bir narsani agladimki, har bir tarixchining asosiy maqsadi, avvalo o‘zidan oldingilarning aytganlarini takrorlash, so‘ng ularning gaplariga nimadr qo‘shish yoki olib tashlash va nihoyat o‘z davridagi voqealarni hikoya qilib berishdan iborat. Alouddin Atomalik Juvayniy Markaziy Osiyo va Eron, Mo‘guliston va XitRashididdin 1247 yili Hamadonda tug‘ilgan. Yoshligidan yaxshi o‘qib, ota kasbidan tashqari, ko‘pgina ilmlarni – ilohiyot, tabiiy fanlar, mumtoz adabiyot, tarix, geografiya va boshqa fanlarni puxta egallagan. “Jome ut-tavorix” asari o‘rta asr tarixnavisligining o‘ziga

² Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. / Сочинения, Т. I. -Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. 86-с.

xos noyob asari hisoblanadi. Bu kitob oʻrta asr Sharq tarixchiligida yangi anʼanani boshlab bergan asar.

Unda umumiy tarix sifatida musulmon mamlakatlari tarixi bilan birga, Gʻarb mamlakatlari, Xitoy hamda Hindiston tarixini ham yoritishga harakat qilingan, Sharq mamlakatlari tarixini umumjahon tarixining bir qismi, deb hisoblangan. “Jome ut-tavorix” asari 1301-1311 yillari orasida Gʻozonxonning topshirigʻi bilan yozilgan. Asar uch qismdan iborat: 1) moʻgʻullar va ular asos solgan davlatlar – Ulugʻ yurt, yaʼni Moʻgʻuliston, Elxoniyalar davlati hamda moʻgʻullar asoratiga tushib qolgan mamlakatlar, Shimoliy Xitoy, Oʻrta Osiyo va Yaqin hamda Oʻrta Sharq mamlakatlari xalqlarining moʻgʻul istolchisigacha boʻlgan qisqacha tarixi. 2) Sharq mamlakatlari xalqlarining islomiyotdan avvalgi tarixi, Arab xalifaligi va uning tarkibida tashkil topgan Gʻaznaviyalar imperiyasi, Saljuqiylar davlati, Xorazmshohlar davlati tarixi; Xitoy, qadimgi yahudiylar, franklar, Rim imperiyasi va Hindiston tarixi. 3) Yer kurrasi hamda yetti iqlim mamlakatlarining geografik holati. Afsuski, asarning soʻnggi, uchinchi qismi saqlanmagan. Qoʻlyozma 1318 yili Rashididdinning shaxsiy kutubxonasi talon-taroj qilingan vaqtlarda yoʻqolgan boʻlishi mumkin “Jome ut-tavorix” asarining toʻla ruscha tarjimai 7 nafar moʻtabar qoʻlyozmalar asosida 1946-1960 yillari Sankt-Peterburgda amalga oshirilgan. Bu asar bizning mavzumizga oid qismlarida Juvayniyning asaridagi maʼlumotlarni deyarli takrorlasa ham undan farqli ravishda Jaloliddin Manguberding faoliyatiga na tanqidiy va na ijobiy baho bermagan. Keyingi asrlarda barcha musulmon olamidagi tarixchilar oʻz asarlarida Xorazmshohlar davri tarixini keng yoritishga harakat qilganlar. Oʻrta Osiyoda jahon tarixiga bagʻishlangan barcha asarlarda Xorazmshohlar va Xorazm tarixi, shu jumladan, Jaloliddin Manguberdi haqida alohida, maxsus bayon qilinadi.

Ana shunday asarlar sirasiga Yoqut Hamaviy, Sibt Ibn al-Javziy, Yosin al-Umariy, Zakariy al-Qazviniy, Al-Kalkashandiy, Ibn Tiqtaqa, Ibn Tangriberdiy,

Mirzo Ulug‘bek, Ibn Xollikon, Ibn Qosir, Ibn al-Ibriy, Ibn al-Vardiy, Ibn al-Amid, G‘ozi Ahmad G‘afforiy, Abulfaraj, Bayhaqiy, Mirxond, Vassof, Abulg‘oziy Bahodirxon va boshqa o‘nlab tarixchilarning asarlarini tilga olish mumkin⁵. Ammo ularning ko‘pchiligida bizning asosiy masalamiz bo‘lgan Jaloliddin Manguberdi bilan bog‘liq voqealar biryoqlama aks etgan yoki bu mavzuga kam e‘tibor berilgan. Juzjoniyy – Mihojiddin Abu Umar Usmon ibn Sirojuddin Muhammad o‘z asari “Tabaqoti Nosiriy”ni Dehli Sultoni Eltutmishning o‘g‘li Nosiriddin Mahmud (1246-1265)ga bag‘ishlagan. Bu asar 1260 yili yozilgan. Umumjahon tarixiga oid mazkur asarning 16-chi tabaqasida Xorazmshohlar (18 sahifada), 23-tabaqasida esa mo‘g‘ullarning bosqini haqida (62 sahifada) ma’lumot beradi⁶.

Jaloliddin Manguberdi hayoti va faoliyati, uning mo‘g‘ullarga qarshi kurashlari tarixi juda yaxshi ochib berilgan yana bir asar “Kitob nafs al-masdur fi futuri zamon al-masdur va zamon as-sudur al-futur”dir. Mazkur manba 1930 yili Tehronda nashr etildi. Eron olimi va adibi Mirzo Muhammad Qazviniy bu asarni Muhammad Zaydariga nisbat berilishi xato ekani va u an-Nasaviyga taalluqli ekanini isbotlab bergan. XULOSA. Diyorimiz tarixida o‘z ahamiyatiga ega bo‘lgan davlat – Xorazmshohlar tarixini va uning tarixshunosligini o‘rganish juda muhimdir. Bu sulola davriga oid manbalar nisbatan kam o‘rganilgan bo‘lsa-da, tadqiqotchilar shu manbalar asosida ko‘plab izlanishlar olib borishdi va bu davr tarixining tarixshunosligini kengroq holda yoritishga harakat qilishdi. Manabalarni tahliliy xulosasi haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, Xorazmshohlar Jaloliddin Manguberdining mo‘g‘ullarga qarshi olib borgan kurashlari voqealari va uning faoliyatiga bag‘ishlangan manbalarda berilgan baholar ko‘p hollarda mavhum va bahstalab mavzulardan biri hisoblanadi. Xorazmshohlar davlati va ularning boshqaruv siyosatiga bag‘ishlangan yoki uning tarixi qisman aks etgan tadqiqotlarni ko‘rib chiqish jarayonida shunday xulosaga kelindiki, haligacha ko‘pgina tadqiqotchilar manbalarni chuqur tahlil qilinishi va Xorazmshohlar davlatidagi Anushteginiylar

sulolasininng davlat boshqaruvini yanada chuqurroq tahlil etish, va bu davrdagi siyosatini teranroq anglashga harakat qilish kera

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Ибн ал-Асир. Ал-Комил фит-тарих. Полный свод истории. Введение . 16-с.

2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. / Сочинения, Т.

I. -Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. 86-с.

3. Шихобиддин Мухаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди

хаёти тафсилоти./ Камол Матёкубов таржимаси./ - Тошкент: Ўзбекистон, 1999.

18-19-б.

4. Фазлуллоҳ Рашид Ад-Дин. Джами Ат-Таварих. Баку: Нагил Эви, 2011.

5. Уларнинг асарлари номлари ва таркиби хақида муфассал қаранг: Собрание Восточных рукописей (СВР): (История). -Тошкент: Тан, 1998. (См. разделы: Всеобщая история, История Центральной Азии. – С. 15-252).